

Ville Lähde

Historian tuhojen peili?

Jared Diamond, *Romahdus – Miten yhteiskunnat päättävät tuhoutua ja menestyä*. Suomentanut Kimmo Pietiläinen. Terra Cognita, Helsinki 2005. 604 s.

Kertomukset Pääsiäissaaren asukkaiden salaperäisestä tuhosta, mayakulttuurin häviämisestä tai Grönlannin viikinkisiirtolaisten kuolemasta ovat tuttuja niin ympäristöhistoriallisista kirjoituksista kuin populäärihistoriasta. Ympäristötuhojen ja ”luonnonvoimien” vaikutukset yhteiskuntien kohtaloihin on pääosin hyväksytty, mutta niiden roolista kiistellään jatkuvasti. Tämä ei ole yllättävää, koska tiukat dikotomiat luonnontieteellisten ja yhteiskuntatieteellisten selitysmallien välillä hallitsevat keskustelua edelleen.

Esimerkiksi ”Hedelmällisen puolikuun” korkeakulttuurien tuhon selitykseksi riittää toisten mukaan ihmisen aiheuttama eroosio, toiset taas pitävät tällaista selitystapaa yksinkertaistavana, sillä se väheksyy sosiaalisten muodostumien sekä yksittäisten tekojen ja tapahtumien merkitystä. Kiistat lyijypäästöjen ja muiden ympäristövaikutusten roolista roomalaisen kulttuurin kohtaloissa ovat seuranneet samoja linjoja. Luonto ja kulttuuri mielletään itsenäisiksi sfääreiksi, joiden välisiä yhteyksiä harvoin pohditaan syvällisemmin.

Tuoreessa teoksessaan *Romahdus (Collapse – How Societies Choose to Fail or Succeed)* Jared Diamond pyrkii ylittämään näitä jakolinjoja ja esittämään mielekkäitä tapoja tarkastella yhteiskuntien ympäristösuhteita. Kuten kirjan nimi kertoo, hän keskittyy teoksessa esimerkkeihin ympäristösuhteiden rapautumisesta ja niihin liittyvästä yhteiskunnallisesta romahduksesta. Alaotsikko

taas osoittaa, että hän korostaa yhteiskuntien kohtaloon liittyvää ”pääöstä” tai ”valintaa”. Termit on ymmärrettävä hyvin laajassa mielessä: ne kuvastavat yhteiskunnissa vallitsevia keskeisiä arvostuksia, muuntumiskykyä, kulttuuristen ideologioiden kuten uskontojen vaikutusta – mutta joissain tapauksissa myös yksittäisten ihmisten toimia. Etenkin edellisestä bestselleristään *Tykit, Taudit ja Teräs* vahvan ympäristödeterministin leiman (osittain aiheetta) saanut Diamond korostaa nyt ympäristön elementtien ja ihmistoiminnan välistä dialektiikkaa, jossa puhdasta ”luonnonvoimaa” olennaisemmaksi tekijäksi nousee yhteisön tapa reagoida ympäristöön ja siinä tapahtuviin muutoksiin. Toisin sanottuna Diamond on ymmärtänyt, että luonnon elementit osallistuvat yhteiskuntakehitykseen aina kulttuurisesti välittyneinä.

Tällaiselle ympäristöhistorian yleisesitykselle on ollut tilausta. Jostain syystä klassikkoasemaan noussut Clive Pontingin *A Green History of the World* on tuskastuttavan yksipuolinen teos, joka nojaa vahvoille ennako-oletuksille ihmisen ja luonnon suhteista. Siksi Diamondin kirjaa voisikin suositella kurssikirjaksi monille eri aloille, ellei siinä olisi tiettyjä perustavia ongelmia. Hän on nimittäin rakentanut teoksen eräänlaiseksi moraalispoliittiseksi hälytyshuudoksi, jossa menneet romahdukset tarjoavat opetuksia nykyisille ongelmille. Tässä ei ole sinänsä mitään vikaa, mutta valitettavasti Diamondin tapa kä-

sitellä nykyisiä ympäristöongelmia on monin paikoin melkoisen naiivi. Osaksi analogiat ovat toimivia, etenkin tiettyjen avainresurssien tai tärkeiden ympäristöjen kuten metsien tarkastelun kohdalla, mutta Diamond ei tavoita modernien ongelmien omaleimaisuutta. Etenkin kunnollinen modernien talousjärjestelmien ja poliittisen vallan tarkastelu loistaa poissaolollaan – lähinnä hän puhuu löyhästi globalisaatiosta. Kirjan lopun ympäristökysymystä ja tulevaisuutta käsittelevissä luvuissa poliittinen yksinkertaisuus tulee yhä vahvemmin esille. Diamondin poliittinen näkemys pysyy kansan, valtion ja johtajien tai eliittien kaltaisten yksikköjen tasolla.

Monen tekijän selitykset

Kirjan tieteellisesti vahvimmissa osioissa Diamond käsittelee lukuisia historiallisia esimerkkejä yhteiskuntien kohtaamista ympäristöhaasteista. Joukossa on niin täydellisen romahduksen kuin selviämisenkin kuvauksia. Syvällisimmin hän käsittelee Pääsiäissaaren kadonneita asukkaita sekä Grönlannin viikinkisiirtokuntien kohtaloita. Teoksen *Tykit, Teräs ja Taudit* lukeneelle on ilmeistä, miten hän on viime vuosien aikana hionut käsiteapparaattiaan mitä ilmeisimmin kritiikin ja sen herättäneen keskustelun kautta. Hän toistaa (liiankin) taajaan sitä, miten hän pyrkii osoittamaan yhden tekijän selitykset eli erilaiset determinismin muodot kestävämmiksi käsittelemiensä tapausten avulla. Hänen voisi sanoa edustavan eräänlaista ”ekologista humanismia”. On ymmärrettävä, että ympäristösuhteiden haasteet ja ongelmat ovat olleet aina osa ihmisyyden elämää, mutta tähän ei sisälly oletusta ihmisen väistämättömästä tuhoisuudesta ympäristölleen. Oleellista Diamondille on se, että menneiden aikojen ihmiset eivät ole sivistymättömiä villejä tai romanttisia luonnonlapsia, vaan olennaisesti samankaltaisia olentoja kuin me. Järjestäytymistapamme ja kulttuuriset resurssimme ovat muuttuneet olennaisesti, mutta haasteet säilyvät.

Teoksen historiallisten osioiden olennainen kysymys on: ”miksi vain jotkut yhteiskunnat osoittautuivat hauraksi ja mikä erotti ne niistä, jotka eivät romahtaneet?” Tätä selittää hän ottaa käyttöön viiden yleisen tekijäjoukon mallin: 1) ympäristön vauriot, 2) ilmastonmuutos (joka nykyisissä tapauksissa osin sulautuu edelliseen), 3) vihamieliset naapurit, 4) ystävälliset kauppakumppanit ja 5) yhteiskunnan reaktiot ongelmiin. Rajatuimmassa historiallisissa tapauksissa tämä malli tuntuu toimivalta. Selittävät tekijät jakaantuvat lisäksi teoksesta *Tykit, Taudit ja Teräs* tutun jaottelun mukaan *ultimaattisiin* ja *proksimaattisiin*. Tuossa teoksessa käsiteparin käyttö oli melkoisen ongelmallista, mutta nyt Diamond soveltaa sitä nöyremmin. Ultimaattisilla tekijöillä hän viittaa yksinkertaisesti niihin tekijöihin, jota ovat saattaneet yhteiskunnan romahdusherkkään tilaan. Proksimaattiset tekijät ovat ”katalyyttejä”, jotka laukaisevat romahduksen. Koska käsitteitä käytetään niin kohdennetusti, eivät kummatkaan tekijäjoukot ylikorostu.

Näin romahduksen ja onnistumisen taustalla voi olla hyvin erilaisia tapahtumakulkuja, jotka olisi voitu todennäköisesti välttää toisenlaisilla kulttuurisilla reaktioilla. Diamondin tarinat ovat väistämättä osin spekulatiivisia, etenkin mitä tulee sosiaalisiin rakenteisiin, mutta hän ei piilottele tätä. Tarinat kulkevat tiettyjen peruslinjojen mukaan: 1) Yhteiskunta rakentuu jo valmiiksi marginaalisiin oloihin, joissa ympäristön vaurioituminen on todennäköistä; 2) Yhteiskunta on aiemmin omaksunut luonnonhoitokäytäntöjä, jotka eivät sovellu uuteen marginaaliseen ympäristöön; 3) Jokin yllättävä muutos kuten ilmaston tilan muuttuminen (esim. pieni jääkausi) tekee vanhoista käytännöistä kestävämmiksi; 4) Ihmistoiminta vaurioittaa ympäristöä, mikä synnyttää selviämishaasteita, ja niin edelleen. Tarinoissa ultimaattisten tekijöiden joukkoon voi kuulua mitä tahansa edellisistä viidestä perustyyppistä, samoin proksimaattiseksi ”laukaisijaksi” voi joutua yhtä lailla tietty kulttuurinen käytäntö kuin yllättävä ympäristön signaali. Jokaisessa

” Jared Diamondin voisi sanoa edustavan eräänlaista ”ekologista humanismia”. On ymmärrettävä, että ympäristösuhteiden haasteet ja ongelmat ovat olleet aina osa ihmisyyden elämää, mutta tähän ei sisälly oletusta ihmisen väistämättömästä tuhoisuudesta ympäristölleen.”

tapauksessa keskeisiä proksimaattisia tekijöitä ovat kuitenkin onnistuneet tai epäonnistuneet sosiaaliset ratkaisut. Romahduksissa yhteiskunnallisten konfliktien kasvu on lopulta tärkeä mekanismi.

Diamond kirjoittaa toistavasta tyylistään huolimatta viehättävää asiaproosaa etenkin historiallisissa osioissa. Lukija tuntee aitoa ahdistusta kuvitellessaan Grönlannin norjalaisia viikinkejä, jotka jostain kumman syystä eivät suostuneet syömään kalaa ja käyttivät elintärkeitä resursseja kristillisten kirkkojen rakentamiseen sekä luksustuotteiden maahantuontiin. Yksi Diamondin merkittävistä huomioista liittyy eräänlaiseen ympäristötietoisuuden aikaperspektiiviin. Suurella osalla hänen käsittelemistään yhteisöistä ei yksinkertaisesti ollut historiallisia opetuksia tai mahdollisuutta seurata pitkän aikavälin muutoksia, joten eteen tulevia haasteita ei voitu ennakoida. Kirjan mielenkiintoisin käytännön opetus liittyykin tähän: nykyisessä maailmassa resurssit ongelmien ennakoimiseen ja tunnistamiseen ovat olemassa.

Ympäristöongelmien paikantuneisuus

Kirjan toisessa pääosiossa Diamond käy lävitse muutamia lähihistorian tapauksia. Näissäkin tarinoissa on viehättäviä ja opettavaisia osuuksia. Etenkin Ruandan kansanmurhan taustoja käsittelevä osio on yleissivistävyydessään suositeltavaa lukemista. Monista ympäristökysymyksiä käsittelevistä luonnontieteilijöistä poiketen Diamond ei nimittäin käsittele *väestönkasvua* ja siihen liitettyjä malhuseläisiä selitysmalleja abstraktisti vaan rajattujen tapausten kautta. Hän pyrkii *operationalisoimaan* väestönkasvun teeman eli osoittamaan konkreettisesti, miten väestönkasvu tietyllä alueella ja suhteessa sekä paikallisiin luonnonoloihin että tuotannollisiin käytäntöihin voi toimia yhteiskunnallisten konfliktien taustatekijänä.

Kuten sanottua, Diamond itse uskoo menneiden ja nykyisten tapausten vertailun antavan käytännön eväitä ympäristöpolitiikkaan.

Hän välttää täysin naiivit rinnastukset esimerkiksi Pääsiäissaaren ja maapallon välillä, joita ympäristöhistoriassa on viljelty väsyksiin asti. Tästä huolimatta analogiatarkastelun lopputulema päättyy yksinkertaisiin heittoihin siitä, että mekin olemme riippuvaisia naapureistamme, tosin vielä enemmän kuin historialliset edeltäjämme. Tai että mekin elämme rajatussa tilassa ja vaurioitamme ympäristöä ylläpitäviä mekanismeja ja käytämme kestäättömästi resursseja. Hän joutuu turvautumaan lopulta epämääräisiin ajatuksiin siitä, että nykymenolla ”jokin pettää”. Historialliset kuvaukset käsittelevät laadullisesti niin erilaisia tilanteita, ettei Diamondilla lopulta ole aineksia moraalisen missionsa esittämiseen. Sääli, koska kirjalla on muuten hyvin paljon sanottavaa.

Ironista kyllä, *Romahdus* osoittaa ennen kaikkea sen, miten ympäristöongelmat paitsi muodostavat hyvin moninainen ja toisiinsa linkittyneen joukon, ne ovat myöskin radikaalisti ”paikantuneita”. Ympäristöfilosofin näkökulmasta kirjan anti onkin etenkin se, että se osoittaa sekä materiaalistien että yhteiskuntatieteellisten (ja taloustieteellisten) tarkastelujen välttämättömyyden. Ei ole olemassa helppoja analogioita nykyongelmien ratkaisemiseksi, koska on otettava huomioon niin monia tekijöitä: paikallisen ympäristön luonne (herkkyys, resurssit, kytkeytyminen laajempiin tekijöihin), paikalliset tuotantokäytännöt ja sosiaaliset rakenteet (esimerkiksi resurssien ohjautuminen pienille joukoille tai sodankäynnin kaltaisiin tuhlausinstituutioihin) sekä globaalien tason vaikutukset ja nykyään myös paikallisen tason osallistuminen globaaliin muutokseen. Ympäristöfilosofia on tyhjää puhetta, mikäli se käsittelee abstraktisti ”luontosuhteita” esimerkiksi arvojen ja ideologioiden kautta ottamatta kulloistakin materiaalista taustaa huomioon. Ympäristön tuhoaminen ja ”vaaliminen” eivät asetu yksinkertaiseen akseliin.

Onnistumisen kriteerit

Huolimatta hätähuudostaan Diamond ei tee itsestään radikaaliekologista. Vaikka hän tuntee suurta huolta monien eliöyhteisöjen kohtalosta, ei niillä ole romahduksen tai onnistumisen kuvauksissa itsenäistä roolia. *Onnistuminen* tarkoittaa loppujen lopuksi selviämistä haasteista, eli ihmisyyhteisöjen kykyä säilyttää elinkelpoisuutensa. Ei-inhimilliset luonnon elementit ovat tässä läsnä ensisijaisesti resursseina ja ”ekologisten palveluiden” kuten makean veden ja ruokamullan hedelmällisyyden tuottajina, eikä onnistumisessa ole sinänsä kyse niiden säilymisestä. Tämä voi tietysti ärsyttää monia lukijoita, mutta olennaista on, että ei-inhimillisten olioiden perspektiivi *ei edes mahtuisi* kirjan käsittelemään. Ympäristökysymys on niin moninainen, että se vaatii erilaisia toisiaan täydentäviä perspektiivejä. Lisäksi on muistettava, että Diamond kirjoittaa ensisijaisesti yhdysvaltalaiselle yleisölle ja hakee ”pienimmän yhteisen nimittäjän” lukijakuntaa.

Onnistumisen käsite ei liiku Diamondilla moralistisessa rekisterissä. Onnistumisia on erilaisia, kuten esimerkiksi kertomus Japanin Tokugawa-imperiumin historiasta osoittaa. Kuten monet modernit teollisuusmaat, Japanin hallitsijat välttivät uhkaavan metsäkadon ja eroosio-ongelman ”heijastamalla” paikalliset ympäristöongelmat naapureihinsa, mikä johti esimerkiksi ainukansan tuhoon. Jotkut onnistumiset ovat taanneet rikkaita elinympäristöjä myös muille luonnonolioille, kun taas romahduksiin on liittynyt lähes aina ympäristön katastrofaalinen köyhtyminen. On ymmärrettävä, että ympäristöajattelussa inhimillinen ja ei-inhimillinen perspektiivi ovat väistämättä kytkeytyneet toisiinsa.